

İşbiliye'den Sevilla'ya: Bir Endülüs Şehrinin Hristiyan Kültür Merkezine Dönüşümü (13. Yüzyıl)

From Isbiliya to Seville: The Transformation of an Andalusian City a Christian Cultural Center (13th Century)

Enes ŞANAL

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Enes ŞANAL

İzmir Kâtip Çelebi

Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
İzmir, Türkiye

ORCID: [0000-0001-7603-490X](https://orcid.org/0000-0001-7603-490X)

e-mail: enes.sanal91@gmail.com

Başvuru/Submitted: 01.07.2025

Kabul/Accepted: 01.09.2025

Atf: Şanal, Enes, “İşbiliye'den Sevilla'ya: Bir Endülüs Şehrinin Hristiyan Kültür Merkezine Dönüşümü (13. Yüzyıl)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (Aralık 2025): 592-611.

Citation: Şanal, Enes, From Isbiliya to Seville: The Transformation of an Andalusian City a Christian Cultural Center (13th Century)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (December 2025): 592-611.

Lisans/License:

Öz- İber Yarımadası'nın kadim şehirlerinden biri olan Sevilla, İslâm idaresi altına girdiği 712 yılından Kastilya-León Krallığı tarafından ele geçirildiği 1248 yılına kadar muhtelif Müslüman devletler tarafından idare edildi. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin bir arada yaşadığı şehir İslâmî devirde çok dinli yapısı ve sahip olduğu medeni birikim sayesinde yarımada'nın en önemli kültür merkezlerinden biri hâline geldi. Şehir bu devirde farklı dinlere mensup seçkin âlimlere ve önemli mimari yapılara ev sahipliği yapmaktaydı. İslâmî devirde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin bilimsel faaliyetleri şehirde canlı bir entelektüel yaşamın devamını sağlarken farklı dinlerden insanların arasındaki beşerî münasebetler, kültürler arası etkileşimin gelişmesine yardımcı oldu. Bahsi geçen kültürler arası etkileşimin en yoğun görüldüğü alanlar arasında entelektüel yaşam ve mimari dikkat çekmekteydi. Bu makale, yaklaşık beş buçuk yüzyıl İslâm idaresi altında kalan Sevilla'nın Kastilya-León Krallığı topraklarına katıldığı 13. yüzyılda bilimsel, kültürel ve mimari alanlarında yaşadığı değişimi ve dönüşümü devrin İslâm ve Hristiyan kaynaklarına dayalı olarak tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda 13. yüzyılda şehrin entelektüel yaşamındaki değişimlerin yanı sıra şehirde yeni inşa edilen ya da Hristiyanlar tarafından dönüştürülen mimari yapılar da tetkik edilecektir. Ayrıca Hristiyanların ele geçirdikleri bu şehirdeki İslâm bilim ve kültür mirasını hangi yollarla devraldıkları da karşılaştırmalı bir bakış açısıyla tetkik edilecektir. Kastilya-León Kralı X. Alfonso gibi entelektüel karakteriyle bilinen kralların Hristiyanlar tarafından yeni ele geçirilen bu şehirdeki İslâm bilim mirasından istifade etmek amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetler de makale kapsamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler- Sevilla, İşbiliye, Endülüs, X. Alfonso, Alcazar.

Abstract – Seville, one of the ancient cities of the Iberian Peninsula, was ruled by various Muslim states from 712, when it came under Islamic rule, until 1248, when it was captured by the Kingdom of Castile-León. The city, where Muslims, Christians, and Jews lived together, became one of the most important cultural centers of the peninsula during the Islamic period, owing to its multi-religious character and rich cultural heritage. During this period, the city was home to distinguished scholars of different religions and important architectural structures. In the Islamic period, the scientific activities of Muslim, Christian and Jewish scholars in the city ensured the continuation of a vibrant intellectual life, while human relations between people of different religions helped the development of intercultural interaction. Intellectual life and architecture were among the areas where this intercultural interaction was most intense. This article aims to determine the change and transformation in the scientific, cultural and architectural fields of Seville, which was under Islamic rule for about five and a half centuries, in the 13th century, when it joined the territory of the Kingdom of Castile-León, based on Islamic and Christian sources of the period. In this context, the changes in the intellectual life of the city in the 13th century will be analyzed, as well as the architectural structures that were newly built or converted by Christians. In addition, the ways in which the Christians took over Islamic scientific and cultural heritage in this city will be analyzed from a comparative perspective. The activities of kings known for their intellectual character, such as King Alfonso X of Castile-León, in order to benefit from the Islamic scientific heritage in this newly captured city by the Christians will also be discussed in this article.

Keywords- Seville, Isbiliya, al-Andalus, Alfonso X, Alcazar.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2025
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The city of Seville, which was known as Hispalis during the Roman and Visigothic periods and Isbiliya between 712 and 1248 when it was under Islamic rule, has a deep-rooted history and cultural heritage. During the Islamic period, the city, which was ruled by the Umayyad State, Abbaidids, Almoravids and Almohads, accommonated different religions and cultures these centuries. Muslims, Christians and Jews were interacted closely every aspect of daily life in the city, which remained under Islamic rule for more than five centuries and saw a great development in every aspect during this period. The aforementioned intercultural interaction made great contribution to the development of the city's multi-religious and multi-cultural character. Christians and Jews living under Islamic rule in al-Andalus not only gained security of life and property by accepting Islamic political authority but also gained great freedom in daily life. One of the areas where this development was most intensively experienced was undoubtedly intellectual and cultural life. As a matter of fact, when he looks at the history of al-Andalus, it is noteworthy that some prominent Muslim scholars were educated and active here. These scholars directly contributed to the scientific and cultural development of al-Andalus with their scientific works in the fields of medicine, astronomy, philosophy, theology and literature. Similarly, the city was

also an important cultural center for Christians and Jews. Most of the non-Muslim intellectuals who carried out their activities under the rule of Muslims in the Islamic period continued to live here after the city fell into the hands of Christians. As the Christian states in the Iberian Peninsula expanded their borders southwards to the detriment of the Muslims, first Toledo in 1085, then Andalusian cities such as Zaragoza (1118), Cordoba (1236) and Murcia (1243) came under Christian rule. In 1248, the conquest of Seville by King Fernando III of Castile-León marked the beginning of a new era of political, social, religious, and cultural transformation in the city. The city, which had a vibrant scientific and cultural life, became one of the leading cultural centers of al-Andalus in time thanks to its cultural heritage. The capture of Seville by King Fernando III of Castile-León in 1248 marked the beginning of a new era of political, social, religious, and cultural change and transformation in the city. The accumulated knowledge inherited from the Islamic period in the city was taken over by Christians through different channels, especially through the efforts of King Alfonso X of Castile-León. Some of the Arabic scientific works written by Muslim scholars living in the city in the Islamic period in different branches of science were translated into Latin, Castilian and Hebrew in the 12th-13th centuries. While most of these scientific translations were carried out in Toledo, a limited number of Arabic works were translated in Seville. Although researchers have so far paid little attention to Seville's role in the transmission of Islamic sciences to Europe, the information and interpretations presented in this study confirm that the city was one of the key centers of this intellectual exchange in the Iberian Peninsula. *The Studium Generale*, founded in the city during the reign of Alfonso X of Castile-León, was perhaps the first institution to be opened among the Christians living in the Iberian Peninsula with the aim of getting to know Arabic and Islamic science closely. This institution, which is presumed to have carried out studies on Islamic sciences, set an example for other institutions established in the following years in other Christian cities of the peninsula, especially in Murcia, with the intention of conducting Arabic education activities. Architectural monuments built during the Islamic period, such as mosques and palaces, were transformed by Christians when the city was annexed to the Kingdom of Castile-León. As in other cities of the Iberian Peninsula, the mosques of the city were converted into churches, while the Alcazar Palace became the residence of the Castilian-Leónese kings in the following years. The later additions to these buildings, which were built in the Islamic period and continued to be used by Christians, clearly show that the Islamic art fostered in al-Andalus was imitated by Christians. These Islamic-era buildings in Seville are valuable monuments that reveal the influence of Islamic art on Christian art in medieval Spain. This article aims to analyze the scientific, cultural and architectural transformation of Seville, which continued its existence as an Islamic city for about five and a half centuries, in the half-century period following its annexation to the territory of the Kingdom of Castile-León, in the light of Islamic and Christian sources of the period. In this context, the changes in the intellectual life of the city in the 13th century will be analyzed, as well as the architectural and artistic structures that were newly built or transformed in the city. The contributions of the scientific activities carried out in the educational centers established in the city by the order of King Alfonso X of Castile-León after the capture of Seville by Christians to the recognition of Islamic sciences in Christian Spain will also be examined within the scope of the study. In addition, the ways in which the Christians in the city inherited Islamic science and culture will be analyzed from a comparative perspective.

GİRİŞ

Eskiçağ'da *Hispalis*, İslâm kaynaklarında ise İşbiliye¹ adıyla bilinen ve İber Yarımadası'nın güneybatısında Guadalquivir Nehri'nin kıyısında konumlanan Sevilla şehri, İslâm öncesi devirde tarihi ve sosyokültürel yapısıyla bölgenin en önemli şehirlerinden biri olarak öne çıkmaktaydı. Himyerî (ö. 1327), İşbiliye adının “genişletilmiş şehir” anlamına gelen Latince kökenli *İşbali* kelimesinden geldiğini zikretmektedir.² Müslümanların bölgeyi kontrol altına almalarından önceki yüzyıllarda Roma İmparatorluğu ve Vizigotlar gibi güçlü siyasî teşekküller tarafından idare edilen şehir, bu devirlerde kültürel yönden bölgenin en parlak merkezlerinden biri hâline geldi. Antik Çağ'ın son büyük filozoflarından Sevillalı Isidore (ö. 636) gibi önemli âlimlerin yetiştiği şehir, İslâm idaresinden önce de muhtelif bilim dallarında çalışmalar yürüten entelektüellere ev sahipliği yaptı. Emevîler'in Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr tarafından 712 yılında fethedilen ve 750 yılında tarih sahnesinden silinmesine kadar Dimâşk merkezli Emevîler'e bağlı bir valilik olarak yönetilirken şehir, bu süreçte Endülüs'ün idari merkezi oldu.³ Endülüs coğrafyasının fethedilmesi ve I. Abdurrahman tarafından 756 yılında Kurtuba merkezli Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasını takip eden yüzyıllarda Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin bir arada yaşadığı çok dinli ve çok kültürlü bir yapıya kavuştu.

Müslümanlar tarafından fethedildiği yıllarda şehrin kadim sakinlerinden Hristiyanların toplumun büyük bir kısmını oluşturduğu ve bunun yanında belli bir Yahudi nüfusunun da burada varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bölgeyi kontrol altına alan Müslümanlar arasında ise Endülüs'e göç eden Yemenli Araplar ekseriyeti teşkil etmekle birlikte şehirde belli bir Berberi nüfus da yaşamaya başladı.⁴ 8. yüzyıldan itibaren bölgede Hristiyan inancını terk ederek İslâm'ı benimseyen *Müvellledler* adıyla bilinen topluluk zamanla Endülüs toplumunun önemli bir parçası hâline geldi. Şehirde İslâm idaresi altında yaşayan Hristiyanlar, Müslüman siyasî otoritesini tanımak ve devlete vergi ödemek şartıyla devlet tarafından *Zimmî* statüsünde tanınarak himaye edildiler. Hristiyan cemaatin mensupları arasından seçilen *Kûmis* adlı görevliler, Hristiyanların devletle olan ilişkilerini yürütmekle sorumluydu.⁵ Benzer şekilde İbranice'de “başkan, lider, komutan, yönetici” gibi anlamlar ihtiva eden *Nasi* ya da “nüfuz ve güç sahibi, zengin adam” anlamına gelen *Nagid* ünvanına sahip Yahudi liderlerin temel görevleri dindaşlarının Müslüman idareyle olan ilişkilerini yürütmektir.

İslâm idaresi altında kaldığı yüzyıllarda her yönüyle gelişen Sevilla şehri kaynaklarda *Endülüs ülkesinin gelini* (*Arûsu bilâdi'l-Endelüs*) adıyla anılmaktaydı.⁶ Himyerî, *Ravzü'l-Mi'tar* adlı eserinde Endülüs'ün en eski ve en büyük şehirlerinden biri olarak takdim ettiği Sevilla'nın kalabalık bir nüfusa ve rahatlık içinde yaşayan bir halka sahip olduğundan bahsetmektedir. Yine o, Endülüs Emevî Hükümdarı II. Abdurrahman'ın (ö. 852) şehirde eşsiz bir mimariye sahip minareli bir ulu cami inşa ettirdiğini zikretmektedir.⁷ Müellifi bilinmeyen *Ahbâru Mecmua* adlı eserde ise en iyi binaların ve anıtların yer aldığı Endülüs'ün önde gelen şehirlerinden biri olarak tasvir edilen Sevilla hakkında ayrıca şu ifadeler yer verilmektedir: “Gotlar tarafından fethedilmeden önce başkentti, ancak daha sonra Gotlar iktidar merkezini Toledo'ya taşıırken, Roma soyluları, kilise soyluları ve önde gelen din adamları Sevilla'da kaldılar.”⁸

Antik devirden itibaren İber Yarımadası'nın en büyük şehirlerinden biri olan Sevilla, Vizigotlar devrinde başkent Toledo'nun gölgesinde kalsa da yine de önemli bir şehir olma hüviyeti korudu. Orta Çağ İslâm dünyasının en meşhur coğrafyacılarından İdrisî (ö. 1165), Sevilla şehrinin genel özelliklerini şu sözlerle dile getirmektedir: “Bu modern şehir büyük ve fazla nüfusludur. Savunma duvarları sağlamdır. Çok sayıda pazar vardır ve buralarda çok fazla ticaret yapılır. Nüfusu zengindir. Bu şehrin

¹Bu makale yaklaşık beş buçuk yüzyıl Müslümanlar tarafından idare edilen şehrin, 1248 yılında Hristiyan topraklarına katılmasını takip eden yarım yüzyıllık süreçte yaşadığı ilmi ve kültürel dönüşümü ele aldığı için metin boyunca karışıklığa sebebiyet vermemek adına şehrin, İslâmî devirdeki adı İşbiliye yerine Sevilla adı tercih edilmiştir.

²İbn Abdülmünim Himyerî, *Ravzü'l-Mitar*, Çeviren Maestro Gonzalez (Valencia: Anubar, 1963), 48.

³Rafael Valencia, “Islamic Seville: Its Political, Social and Cultural History”, *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Ceyyusi (Leiden: Brill, 1992), 137.

⁴İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu İfîitâhil-Endelüs*, Çeviren David James (New York: Routledge, 2009), 68.

⁵Pedro Chalmeta, “Kûmis”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1986), 5/ 376.

⁶Câsîm el-Ubûdî, “İşbiliye”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/428.

⁷Himyerî, *Ravzü'l-Mitar*, 52-53.

⁸*Ahbâru Mecmua*, Çeviren David James (New York: Routledge, 2012), 54.

başlıca ticarî ürünü, kara ve deniz yoluyla doğu ve batıya gönderdikleri zeytinyağıdır.”⁹ Şerîf İdrîsî (ö. 1165), şehirdeki ticarî faaliyetler hakkında şunları ifade etmektedir: “İşbîliye, mamur, surlarla çevrili, çarşıları olan, alışverişi bol, zenginlerin, tüccarların oturduğu bir yerdir. Buradan etrafa karadan, denizden zeytinyağı ihraç edilir.”¹⁰

İslâm kaynakları gibi Hristiyan kaynakları da Sevilla şehrinin üstün yönlerinden sitayişle bahsetmektedir. Kastilya-León Kralı X. Alfonso’nun (ö. 1284) emriyle kaleme alınan *Estoria de España* adlı kronikte III. Fernando (ö. 1252) devrinde 1248 yılında Müslümanlardan geri alınan Sevilla’nın soylu ve zengin bir şehir olduğu zikredilmektedir.¹¹ XIV. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen ve Kastilya-León Kralı III. Fernando devrini anlatan anonim bir kronik ise şehrin üstün özelliklerini şöyle tasvir etmektedir:

“Dünyanın hiçbir yerinde bir şehir bu kadar iyi konumlanmış ya da bu kadar düz değildir. O, her gün nehirde yelken açan teknelerin olduğu bir şehirdir. Dünyanın tüm bölgelerinden yani Tanca, Septe, Tunus, Bougie, İskenderiye, Ceneviz, Portekiz, İngiltere, Pisa, Lombardiya, Bordeaux, Bayonne, Sicilya, Gaskonya, Katalonya, Aragon, Fransa ve denizin ötesindeki diğer yerlerden tüccarlar vardır.”¹²

İslâm kaynaklarında mümbit toprakları ve sahip olduğu zenginlikleriyle anılan Sevilla şehrinde zeytinyağı, incir, buğday ve pamuk gibi ürünlerin üretildiği ve bu ürünlerin Endülüs ile diğer coğrafyalara ihraç edildiği zikredilmektedir.¹³ Şehirde gelişim gösteren alanlardan biri de Guadalquivir Nehri üzerinde gerçekleştirilen balıkçılık faaliyetleriydi.¹⁴ Orta Çağ boyunca Hristiyan ve Yahudi tüccarların da başta Sevilla olmak üzere Endülüs şehirlerinde yoğun ticarî faaliyetler yürüttüğü görülmektedir.¹⁵

12. yüzyılda şehirde yaşayan İbn Abdûn’un *Risale fi’l Kadâ ve’l-Hisbe* adlı eseri, 11.-12. yüzyıllarda Sevilla şehir hayatı hakkında çok değerli anekdotlar ihtiva etmektedir. Eserde şehirdeki gündelik hayatın yanı sıra bilim ve kültür hayatına dair dikkat çekici kayıtlara yer verilmektedir. İbn Abdûn, eserde ayrıca Hristiyanlar ve Yahudilere dair de muhtelif bilgiler sunmaktadır. Söz gelimi o, şehirdeki Müslüman satıcıların gayrimüslimler tarafından kullanılmış kıyafetlerin satışını yaparken bunu alıcıya belirtmeleri gerektiğini dile getirmektedir.¹⁶ Müellifin Müslüman kadınların kiliseye gitmelerinin uygun olmadığını ifade etmesi İslâmî dönemde Müslümanların gayrimüslimlerle yakın temas halinde olduklarını tasdik etmektedir. Zira birçok araştırmacı Endülüs’te dinî bayramlarda Müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirlerini ibadethanelerinde ziyaret ettiklerini dile getirmektedir.¹⁷

1. İslâmî Devirde Şehirdeki Entelektüel Yaşam

I. Abdurrahman, Endülüs Emevî Devleti’ni kurarken başkent olarak Kurtuba’yı tercih etti. Antik devirlerden itibaren tarihi ve kültürel birikime ev sahipliği yapan Sevilla şehri ise Endülüs Emevî Devleti’nin ortadan kalktığı 1031 yılına kadar bölgenin önemli kültür merkezlerinden biri hâline geldi. Sevilla, Kurtuba, Toledo ve Zaragoza, Endülüs Emevîleri devrinde İslâm bilim ve kültürünün canlandığı en önemli şehirler olarak ön plana çıkmaktaydı. Endülüs Emevî Devleti’nin ortadan kalmasını takip

⁹ Laura Elaine Vaughan, *Muslims, Jews and Christians in Medieval Muslim Seville: (711-1248 CE) Perceiving Artistic Expressions as Signs of Acculturation* (Oregon: University of Oregon The School of Music and the Honors College Yüksek Lisans Tezi, 2006), 30.

¹⁰ Şerîf İdrîsî, *Nüzhetü’l-Müştak*, Çeviren Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 27.

¹¹ Alfonso X el Sabio, *Estoria de España (Primera Crónica General)*, ed. Ramon Menendez Pidal (Madrid: Bailly-Bailliere e Hijos, 1906), 262.

¹² Tom Nickson, *Toledo Cathedral: Building Histories in Medieval Castile* (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2015), 77.

¹³ Himyerî, *Ravzû’l-Mitar*, 49-50; Clifford Edmund Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World* (Leiden: Brill, 2007), 471.

¹⁴ Mehmet Ali Yavuz, “Endülüs’te Siyaset-Ekonomi İlişkisi: Ticari Hayatın Gerileme Süreci”, *İSTEM*, 41 (2023), 144.

¹⁵ Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula 900-1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 39-54.

¹⁶ İbn Abdûn, *Risale fi’l Kadâ ve’l-Hisbe*, Çeviren Emilio Garcia Gomez vd. (Sevilla: Biblioteca de Temas Sevillanos, 1981), 12/150.

¹⁷ Roberto Marin Guzman, “Unity and Variety in Medieval Muslim Society: Ethnic Diversity and Social Classes in Muslim Spain (711-1090)”, *Cultural Symbiosis in al-Andalus*, ed. Sanaa Osseiran (Beyrut: UNESCO Regional Office for Education in the Arab States, 2004), 95.

eden yıllarda Sevilla'da kurulan Abbâdî Emirliği devrinde siyasî istikrarsızlık ve Müslüman emirliklerin kendi aralarındaki mücadelelere rağmen şehrin ilmî ve kültürel gelişimi mütemediyen devam etti. Abbâdî emirlerinin saraylarında âlimlere ev sahipliği yaptığı Mülûkü't-Tavâif devrinde Kurtuba, Toledo ve Zaragoza gibi şehirleri yöneten emirler birbirlerine karşı yürüttükleri siyasî mücadelenin yanında kültürel alanda da rekabet halinde oldular. Merkezi bir siyasî otoritenin eksikliği ve emirlerin kendi aralarındaki mücadelelere rağmen bu devir başta Sevilla olmak üzere Endülüs şehirlerinin kültürel anlamda ilerleyişine sahne oldu.

Sevilla merkezli Abbâdîler'in 1023-1091 yılları arasını kapsayan hâkimiyet devrinde devleti yöneten emirlerin kültürel patronajı şehrin önemli bir bilim merkezi olmasına zemin hazırladı. Bu yıllarda bazı Abbâdî emirleri sadece farklı bilim dallarında eserler veren seçkin âlimleri saraylarında himaye etmekle kalmayıp bizzat bilimle meşgul oldular. Bu yıllarda edebiyata ilgi duyarak muhtelif konularda şiirler kaleme alan Emir Mu'temid İbn Abbâd örneğinde de görüleceği gibi bazı hükümdarlar âlim yönleriyle de temayüz ettiler.¹⁸

Endülüs medeniyet tarihine bir bütün olarak bakıldığında öncü Endülüslü âlimlerin önemli bir kısmının Sevilla şehrinde yaşaması dikkat çekicidir. Söz gelimi *Kitabü'l-Filâha* adlı eseriyle tarıma dair çalışmalara büyük katkılar sağlayan Ebû'l-Hayr el-İşbîlî (ö. 11. yüzyıl), ziraat ve veterinerlik üzerine bilimsel çalışmalarda bulunan İbn Haccâc el-İşbîlî (ö. 1073) ve botanik alanında yaptığı çalışmalarla şöhret kazanan İbnü'l-Avvâm (ö. 12. yüzyıl) gibi âlimler şehirde yetişti. Yaşadığı devrin en seçkin filozoflarından olan İbn Bâcce (ö. 1139) de Sevilla'da yaşayan âlimler arasında yer almaktaydı. Şehirdeki âlimlerden İbn Ufûr el-İşbîlî (ö. 1270) kendisini nahiv alanında geliştirdi.¹⁹

İbn Abdûn, şehirdeki entelektüel yaşama dair de birtakım bilgiler sunduğu eserinde eğitim-öğretimin önemini şu sözlerle vurgulamaktadır:

*“Öğretmek, gerçekten de bilgi, uygulama ve sabır gerektiren bir sanattır. Bu, tıpkı evcilleşip güdülmeyi kabul edene kadar beceri, zarafet ve şefkatle davranılması gereken isteksiz bir tayın evcilleştirilmesi gibidir. O halde öğretmenlerin çoğunluğu öğretme sanatında cahildir. Çünkü Kuran-ı Kerim’i ezbere bilmek başka bir şeydir ve öğretmek çok başka bir şeydir. Ancak onu gerçekten bilenler mükemmelliğe erişebilirler.”*²⁰

İslâmî dönemde farklı bilimlerde seçkin âlimlerin yetiştiği Sevilla şehrinde tıp alanında yapılan çalışmalar Endülüs tıbbının gelişimine büyük bir katkı sağladı. Şehirde Müslüman hekimlerin yanı sıra Yahudi ve Hristiyan hekimlerin de faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim Endülüslü fakih İbn Abdûn, eserinde Hristiyan ve Yahudi hekimlerin Müslümanlara yönelik iyi duygular beslemediklerini dile getirip onların Müslüman hastaları tedavi etmemeleri gerektiğini vurgulamaktadır.²¹ Endülüs Emevî Devleti devrinde ve takip eden yüzyıllarda tıp alanında önemli gelişmelerin yaşandığı Sevilla şehri, Abdullah b. Bâz, Cafer b. Müferric, Müferric b. Abdullah ve İbnü'r-Rûmiyye gibi seçkin hekimlere ev sahipliği yaptı.²² 11-12. yüzyıllarda şehirde yaşayıp birkaç nesil tıp bilimiyle meşgul olan Benî Zühr ailesinin mensupları, Endülüs tıbbının gelişmesine öncülük etti. O devre kadar antik tıp mirasının ve doğu İslâm dünyasının tıp alanındaki bilgi birikiminin bölgeye taşınmasıyla Endülüs'te tababet bilimi önemli bir gelişim gösterdi. Ailenin ilk hekim üyesi Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed'in (ö. 1078) Kayrevan ve Mısır'da tıp tahsili gördükten sonra Endülüs'e dönüp çalışmalarını sürdürdüğü ve alanda şöhret kazandığı zikredilmektedir.²³ Onun İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fit tıb* adlı eserini Endülüs'e getiren kişi olduğu düşünülmektedir.²⁴ Ailenin bir diğer hekim üyesi

¹⁸ Raymond P. Scheindlin, “al-Mutamid İbn Abbad”, *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami- Paul Starkey (London: Routledge, 1998), 2/558.

¹⁹ Valencia, “Islamic Seville”, 145; Fakhr ed-Din Qabawa, “İbn Ufûr el-İşbîlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/431.

²⁰ İbn Abdûn, *Risale fi'l Kadâ*, 91.

²¹ Alejandro Garcia Sanjuan, “Jews and Christians in Almoravid Seville as Portrayed by the Islamic Jurist Ibn Abdun”, *Medieval Encounters* (2008), 14/86.

²² Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *İşbiliye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 95.

²³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*, Çeviren Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 208.

²⁴ Henry A. Azar, *The Sage of Seville: Ibn Zuhr His Time, and His Medical Legacy* (Kahire: The American University in Cairo Press, 2008), 18.

Ebu'l Ala Zühr b. Abdülmelik (ö. 1131) de tıp alanında ihtisas sahibi olup *et-Tezkire* ve *Kitabü'n-Nüketi't-tıbbiye* adlı iki önemli eser telif ederek Endülüs tıp literatürünün gelişimine büyük katkılar sağladı. O, tıp alanındaki yetkinliğiyle Abbâdî Emiri Mu'temid'in itimatını kazanarak Abbâdîler'in emrine girdi. Benî Zühr ailesinin en şöhretli hekimi olan ve Batı dünyasında *Avenzoar* adıyla bilinen Ebu Mervan Abdülmelik b. Zühr (ö. 1162), Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf ve Muvahhid hükümdarı Abdülmümin b. Ali'nin hizmetinde çalıştı.²⁵ Onun hastalıklar ve tedavilerinin yanı sıra ilaç yapımına dair önemli bilgiler ihtiva eden *Kitabü't-Teysir* adlı eseri Endülüs'te tıp ve eczacılık literatürünü zenginleştirdi. 13. asra gelindiğinde bu eser, Hristiyan ve Yahudi tabiplerin de ilgisini çekti. Eser Latinceye aktarıldıktan sonra Joseph ben Machir İbn Tibbon tarafından İbraniceye tercüme edilerek Yahudi hekimlerin ilgisine sunuldu.²⁶ Ailenin diğer üyeleri Ebu Bekir Muhammed b. Abdülmelik ve Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed de tıp alanında çalışmalarını sürdürdü.²⁷ Benî Zühr ailesinin hekim üyelerinin telif ettikleri eserler 12. yüzyıldan itibaren Batı dillerine tercüme edilerek Avrupa tıp literatürüne yeni bilgiler kazandırırken müteakip yıllarda Avrupalı hekimler bu bilgilerden istifade ettiler.

İslâmî devirde Sevilla, teoloji alanında Abdullah b. Ömer el-Hattâb, Bakî b. Mahleb ve Muhammed b. Vaddâh gibi pek çok âlime ev sahipliği yaptı.²⁸ Şehirde diğer bilim dallarında olduğu gibi edebiyat ve dil alanında seçkin âlimler de faaliyetlerini sürdürmekteydi. *Tabakâtü'n-nahviyyîn* ve *'l-Luğaviyyîn* gibi nahiv ve lügat alanında önemli çalışmalarıyla öne çıkan Zübeydî (ö. 989), bu alanın öncü âlimlerindendi.

İslâmî devirde Sevilla'da felsefe alanında yetişen birçok âlim bulunmaktaydı. Hayatının önemli bir bölümünü Endülüs'ün Sevilla şehrinde geçiren en büyük Müslüman filozof İbn Rüşd (ö. 1198), bir süre Sevilla kadılığı görevini sürdürdü. Onun burada bulunduğu süreçte devrinin saygın filozofu İbn Bâcce'den (ö. 1139) muhtelif alanlar üzerine dersler aldığı tahmin edilmektedir.²⁹

Sevilla şehri, İber Yarımadası'nda İslâm hâkimiyeti öncesinde ve İslâmî devirde bilim hayatında olduğu gibi müziğin ve eğlence kültürünün gözde merkezlerinin başında geliyordu. Vizigotlar devrinin son âlimlerinden Sevilalı Isidore (ö. 636), *Etimolojiler* adlı eserinde müzik konusuna ayrı bir başlık halinde değinmektedir.³⁰ 8. asrın başında Müslümanların kontrolü altına giren şehirde müzik alanında pek çok âlim yetişti. Abbâsî sarayında müzisyen olarak hizmet eden Ziryab'ın (ö. 852) Bağdat'tan Endülüs'e göç etmesi, bölgedeki müzik çalışmalarının canlanmasına büyük katkı sağladı.³¹ Ebû Salt ed-Danî, İbn Bâcce ve İbn Rüşd gibi Endülüslü âlimler müzik bilimine ilgi duyup eserlerinde müzikal konuları ele aldılar.³² Endülüs'te yetişen müzisyenlerin büyük bir kısmı bu şehirde yaşadığı ve dolayısıyla müziğin kalbi burada attığı için *"İşbîliye'de bir âlim ölse kitapları Kurtuba'da; Kurtuba'da bir müzisyen ölse müzik aletleri İşbîliye'de satılır."* sözü zamanla bölgedeki Müslümanlar arasında darbimesel hâline geldi.³³

8.-13. yüzyıllar arasında Sevilla'da tıp, astronomi, felsefe ve teoloji gibi alanlarda faaliyet gösteren âlimler, bu süre zarfında şehrin sadece Endülüs'ün değil Avrupa'nın önde gelen bilim merkezlerinden biri hâline gelmesini sağladılar. Burada gelişen İslâm bilim ve kültür mirası şehrin 1248 yılında Kastilya-León Krallığı topraklarına katılmasıyla farklı yollarla Hristiyanlar tarafından devralındı.

²⁵ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Beni Zühr", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2020), 141.

²⁶ Michael McVaugh vd., *The Regimen Sanitatis of "Avenzoar": Stages in the Production of a Medieval Translation* (Leiden: Brill, 2019), 16.

²⁷ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi", 145-146.

²⁸ Adıgüzel, *İşbîliyye'nin*, 82.

²⁹ Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/257.

³⁰ Isidore de Sevilla, *Etymologiae*, Çeviren Stephen A. Barney vd., (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 95-99.

³¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes min Enbai Ehlil Endelüs*, thk. Mahmud Ali Mekki (Kahire: Vezaret-i Evkaf, 1994), 221; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çeviren Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 1/761

³² Owen Wright, "Music in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Selma Hadra el-Ceyyusi, (Leiden: Brill, 1992), 564; Douglas Kries, "Music, Poetry, and Politics in Averroes's Commentary on Plato's Republic", *Plato's Republic in the Islamic Context*, ed. Alexander Orwin (Rochester: University of Rochester Press, 2022), 88.

³³ Ahmed b. Muhammed Makkari, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezîrihâ Lisanüddin İbnü'l-Hatîb*, thk. Reinhart Dozy vd. (Leiden: Brill, 1855-1861), 135; Anwar G. Chejne, *Historia de España Musulmana* (Madrid: Catedra, 1993), 144.

2. Sevilla'nın Kastilya-León Krallığı'na Katılması (1248) ve şehirdeki İslâm Bilim Mirasının Hristiyanlarca Devralınması

756 ile 1031 yılları arasında kapsayan Endülüs Emevî Devleti devrinde üstün özellikleri sayesinde Endülüs şehirleri arasında parlayan Sevilla, 11. yüzyılda Mülûküt-Tavâif devrinde kısa bir süre Hammûdîler tarafından yönetilse de sonraları Abbâdîler'in idari merkezi oldu. Şehir bu yıllarda da Endülüs'ün gözde kültür merkezleri arasında yer alırken takip eden yüzyıllarda Kuzey Afrika merkezli Murabıtlar ve Muhavvidler tarafından yönetildi. Muvahhidler tarafından Endülüs'ün idari merkezi seçilen Sevilla, bu devirde Muvahhid hükümdarlarının uzun süre ikâmet ettiği şehir olarak ön plana çıktı.

Reconquista hareketine altın çağını yaşatan Kastilya-León Kralı III. Fernando, Müslümanların elinde bulunan önemli şehirleri ele geçirmek için üstün bir gayret ortaya koydu. 1236 yılında Kurtuba, 1243 yılında Murcia şehirlerinin düşüşünü takiben 1248 yılında Sevilla'nın da kraliyet sınırlarına katılması III. Fernando'nun İspanya tarihinin en büyük fatihlerinden biri hâline geldi. Juan de Mariana (ö. 1624), Sevilla'yı bu devirde ticaretin geliştiği ve müreffeh yaşamın var olduğu Avrupa'nın en önemli şehirlerden biri olarak tanıtmaktadır.³⁴ X. Alfonso himayesinde hazırlanan *Estoria de España*'da III. Fernando'nun Sevilla'yı ele geçirdikten sonra şehrin yerleşimiyle ilgili birtakım düzenlemeler yaptığı zikredilmektedir.³⁵ Hristiyan idaresi kurulmasını takip eden yüzyıllarda şehir, krallığın en önemli siyasi ve kültürel merkezlerinden biri olma özelliğini uzunca bir süre korudu.

Himyerî, Kastilya-León topraklarına katıldıktan sonra şehirdeki Müslümanların önemli bir kısmının İslâm idaresi altındaki Endülüs şehirlerine göç ederken bir kısmının ise burada kalıp Hristiyan topraklarında yaşamaya devam ettiklerini zikretmektedir.³⁶ Hristiyanların kontrolü altına girdiği günlerde şehirde yirmi kadar Müslüman topluluğun bulunduğu düşünülmektedir. İber Yarımadası'nda 11. yüzyıldan itibaren Hristiyan hâkimiyeti altında yaşayan Müslüman kökenli *Müdeccenler*'in şehirlerde *Aljama* adıyla bilinen topluluklara sahip olduğu ve *Moreria* adıyla anılan mahallelerde yaşadıkları görülmektedir.³⁷ Şehrin 12-13. yüzyıllardaki nüfusunun yaklaşık olarak 65 bin ya da 83 bin olduğu yönünde tahminler mevcuttur.³⁸ Müslümanlar, Hristiyan idareciler tarafından mimari, tarım ve iş gücü olarak önemli bir değer olarak kabul edildiler. Müslümanların temel hak ve hürriyetleri bazı dönemlerde Hristiyan topraklarında yasalarla güvence altına alınmaktaydı. Sevilla şehrindeki Müdeccenler'in daha önce Hristiyanlar tarafından ele geçirilen Toledo, Kurtuba ve Murcia şehirlerindeki dindaşlarıyla benzer temel haklara sahip oldukları tahmin edilmektedir.³⁹ Müdeccenler'in 15. yüzyıla kadar şehirde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir.

Şehrin ele geçirilmesinden dört yıl sonra III. Fernando'nun ölümüyle birlikte kraliyet tacını giyen X. Alfonso'nun Müslümanlara yönelik hoşgörülü ve mutedil tavrı, şehirdeki Müslümanların sosyal ve dinî hayatta nispeten daha iyi şartlarda ve serbest bir ortamda yaşamalarına zemin hazırladı.⁴⁰ 13. yüzyılda Kastilya-León Krallığı'nda geçerli kanun külliyatı olan *Las Siete Partidas*, Müslümanların Hristiyanlarla kurdukları beşerî ilişkilerde hangi kurallar çerçevesinde davranmaları gerektiğine dair pek çok maddeyi ihtiva etmektedir. Nitekim X. Alfonso'nun himayesinde hazırlanan bu kanunlar, kraliyet topraklarında yaşayan Müslümanlara hoşgörüyü yaklaşılmasını ve onların güzel sözlerle dine davet edilmesini şu ifadelerle teşvik etmekteydi:

“Hristiyanlar Moriskolar'ı zorla ya da baskıyla değil nazik söz ve sevimli eylemlerle inancımıza inandırmak ve dinimize yönlendirmek için çalışmalıdırlar; çünkü eğer Rabbimizin iradesi onları ona getirir ve onları kuvvetle inandırırsa kabul edilebilir. Fakat

³⁴ Juan de Mariana, *Historia General de España* (Clasicos de Hispania, 2014), 310.

³⁵ Alfonso X el Sabio, *Estoria*, 770.

³⁶ Himyerî, *Ravzû'l-Mitar*, 54; Manuel Gonzalez Jimenez vd, *Sevilla en tiempos de Alfonso X el Sabio* (Sevilla: Biblioteca de Temas Sevillanos, 2000), 79.

³⁷ Joseph F. O'Callaghan, *The Learned King The Reign of Alfonso X of Castile* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993), 103; Ana Echevarria, “Islamic Influence on Christian Legislation in the Kingdom of Castile”, *Journal of Medieval History*, 45/3 (2019), 305.

³⁸ Vaughan, *Muslims, Jews*, 30; L. Torres Balbas, *Ciudades Hispano-Musulmanas* (Madrid: Madrid Instituto Hispano-Arabe de Cultura, 1971), 106; Jacinto Bosch Vila, *La Sevilla Islamica 712/1248* (Sevilla: Sevilla Publicaciones de Universidad de Sevilla, 1988), 341.

³⁹ Jimenez vd., *Sevilla en tiempos*, 84.

⁴⁰ Michael Ruiters, “Alfonso X of Castile: Alfonso the Tolerant”, *Constellations*, 4/2 (2013), 315.

o korku içinde olan insanların kulluğundan hoşnut değildir. Fakat lütuf yoluyla ve herhangi bir baskı olmaksızın yapılanlardan Tanrı hoşnuttur."⁴¹

Sevilla, Hristiyanların idaresi altına girdikten sonra da Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğun bir şekilde devam ettiği bir şehir olma özelliğini korudu. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında görülen sosyal ve kültürel etkileşim, şehrin entelektüel yaşamının canlanmasına ciddi bir katkı sağladı. Yaklaşık beş buçuk yüzyıl Müslümanlarca yönetilen Sevilla şehrindeki İslâm ilmi birikiminin Hristiyanlar arasında farklı kanallarla tanınma süreci 13. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa X. Alfonso'nun 1252-1284 yıllarını kapsayan saltanat devrinde yoğunluk kazandı. Farklı kültürlerin ve bilim geleneklerinin harmanlanmasıyla canlı bir entelektüel hayatın görüldüğü şehirde İslâmî devirden kalma zengin kütüphaneler, farklı konularda telif edilmiş özgün Arapça bilimsel metinleri ihtiva etmekteydi. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin telif ve tercüme faaliyetlerini yürüttüğü şehir, özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda İber Yarımadası'nda İslâm bilim ve kültür mirasının Avrupa'ya taşındığı ana aktarım merkezlerinden biri hâline geldi. Şehrin Hristiyanların eline geçtiği yıllarda Avrupa'da Müslüman-Hristiyan ilişkileri nokta-i nazarında önemli gelişmeler meydana geldi.

Sevilla'da Hristiyan hâkimiyetinin kurulduğu 13. yüzyıl, Avrupa'da Fransiskanlar ve Dominikanlar gibi önemli tarikatların ortaya çıktığı ve özellikle Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin yeni bir boyut kazandığı devir olarak dikkat çekmektedir. Kurtuba, Murcia ve Sevilla gibi şehirlerin Hristiyanların eline geçtiği yıllarda bu şehirlerde Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı bilinmektedir.⁴² Bu iki tarikata mensup bazı din adamları 13. asrın ikinci yarısından itibaren Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinde Arapça öğrenmenin önemli bir gereklilik olduğunu anlayarak rahiplerin Arapça öğrenecekleri okulların kurulmasına öncülük ettiler. Bu bağlamda 1243 yılında Hristiyanların eline geçen Murcia'da 1266'da Katalan kökenli Dominikan Rahibi Ramon de Penyafort'un (ö. 1275) üstün gayretleriyle *Studium Arabicum et Hebraicum* adıyla Arapça eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir okulun inşa edilmesi son derece önemli bir adımdır.⁴³ Benzer şekilde Fransiskan Tarikatı'nın önemli bir müntesibi olan Katalan filozof Ramon Llull'un (ö. 1316) üstün gayretleriyle ve Aragon Kralı II. Jaime ve Papalık desteğiyle 1276'da Mallorca Adası'nda Miramar Manastırı'nın kurulması Hristiyan din adamlarına bu dilin öğretilmesi yolunda ciddi bir teşebbüstür.⁴⁴ Aynı yüzyılda Sevilla şehrinde de birtakım misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Zira Muvahhidler'in idaresi altında olduğu 1219 yılında şehre gelen iki İtalyan rahibin buradaki Hristiyan tüccarlar tarafından dinî kıyafetlerle şehirde dolaşmaları halinde Müslümanların bundan rahatsız olacağı yönünde uyarıldığı zikredilmektedir. Bu uyarıya rağmen şehrin merkezindeki bir camiye gidip burada vaaz vermek isteyen iki rahibin öfkelenen Müslümanlar tarafından şehirden çıkarıldığı ifade edilmektedir.⁴⁵

Yaklaşık beş buçuk yüzyıl İslâm idaresi altında kalan şehir, bu süre zarfında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin yanı sıra farklı dillere ve bilim geleneklerine ev sahipliği yaptı. Müslümanların Sevilla'yı kontrol altına almalarını takip eden yüzyıllarda bölgenin en önemli dillerinden biri hâline gelen Arapça, zamanla bazı Hristiyanlar ve Yahudiler arasında ilgi görmeye başladı. Arapça'ya ve İslâm kültürüne büyük bir ilgi gösteren ve bir kısmı Sevilla şehrinde yaşayan Hristiyan kökenli Mozaraplar ve Araplaşmış Yahudiler, bilhassa 12. yüzyıldan itibaren İslâm bilim ve kültürünün Hristiyan İspanya topraklarında tanınmasına zemin hazırladılar.⁴⁶

Sevilla şehir nüfusunun belli bir kısmını oluşturan Yahudiler de gündelik hayatta Müslümanlarla ve Hristiyanlarla diyalog halindeydiler. Bazı Yahudiler, İbranice'nin yanı sıra Arapça, Latince ve

⁴¹ Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas* (Madrid: Imprenta Real, 1807), 487.

⁴² Enes Şanal, "Geç Ortaçağ'da Katalan Âlimlerin İslâm Tasavvuru ve Misyonerlik Faaliyetleri", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 96-100.

⁴³ José Martínez Gázquez, "Studium Arabicum et Hebraicum en Murcia", *Francesco D'assisi e al-Malik al-Kamil*, ed. Giuseppe Buffon vd. (Milano: Edizioni Terra Santa-Universita Antonionum, 2020), 16.

⁴⁴ Gregory B. Stone, "Ramon Llull", *The Literature of al-Andalus*, ed. Maria Rosa Menocal vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 345; Ryan Szpiech, *Conversion and Narrative: Reading and Religious Authority in Medieval Polemic* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 134.

⁴⁵ Colin Smith, *Christians and Moors in Spain*, (Warmister: Aris&Philips, 1989), 26-31.

⁴⁶ Sarah Stroumsa, *Andalus and Sefarad: on Philosophy and its History in Islamic Spain* (Princeton: Princeton University Press, 2019), 165.

Kastilyaca gibi dilleri öğrenmeleri sayesinde şehir hayatının hemen her alanında Müslüman ve Hristiyan topluluklarla temasa geçebiliyorlardı.⁴⁷ Bu yıllarda bazı Yahudiler, sahip oldukları bilgi birikimleri ve çok dilli özellikleri sayesinde bölgedeki Hristiyan devletlerin idaresinde üst düzey diplomatik mevkilere ulaştılar. Kastilya-León Kralı X. Alfonso'nun sarayında Abraham de Toledo ve Isaac Ibn Sid gibi Yahudi entelektüellerin kralın özel tabipliği ve kâtipliği gibi üst düzey görevler üstlendikleri bilinmektedir.⁴⁸ Benzer şekilde takip eden süreçte I. Pedro (ö. 1369) ve II. Enrique (ö. 1367) gibi Kastilya kralları saraylarında Yahudileri istihdam ettiler.⁴⁹ İslâm bilimlerinin Avrupa'ya yoğun olarak taşındığı 12.-13. yüzyıllarda Yahudi entelektüeller, çok dilli özellikleri sayesinde İslâm ve Batı medeniyeti arasında "bilgi taşıyıcısı" olarak hizmet ettiler.

Orta Çağ İspanyol tarihinin en büyük fatihlerinden olan Kastilya-León Kralı III. Fernando, Müslümanlara karşı kutsal savaş düşüncesinin ateşli bir savunucusu olarak askeri harekâtlara öncelik vererek 1248 yılında Endülüs'ün en büyük şehirlerinden Sevilla'yı kraliyet topraklarına kattı. III. Fernando devrinde kraliyet arazisi genişlerken Kastilya-León Krallığı topraklarının ilmî ve kültürel yönden ilerlemesi noktasında en büyük hizmetleri ise oğlu X. Alfonso gerçekleştirecekti. X. Alfonso, henüz prenslik yıllarından itibaren farklı kültürleri tanımak istedi. Antik bilim mirasının yanı sıra İslâm bilim ve kültürüne duyduğu büyük ilgi, kraliyet tacını giymesinden sonra onun kültürel siyasetinin şekillenmesinde önemli rol oynadı.

İslâm hâkimiyeti devrinde kültürel gelişimini mütemediyen sürdüren şehir, Kurtuba, Toledo ve Murcia gibi Endülüs'ün en önde gelen bilim merkezleri arasında yer aldı. III. Fernando tarafından 1248 yılında ele geçirilen Sevilla, ev sahipliği yaptığı seçkin âlimleri ve muhtelif bilimlerde önemli el yazmalarının mahfuz olduğu zengin kütüphaneleriyle yüzyıllarca canlı bir bilim hayatının var olduğu bir şehir olma hüviyetini korudu. Reconquista hareketi sonucunda Endülüs şehirlerinin ekseriyetle 13. yüzyılda Hristiyanların eline geçmesiyle şehrin misyonu da büyük ölçüde değişime uğradı. Kastilya-León topraklarına katılmasından önce sahip olduğu birikimle Endülüs bilim havzasını besleyen şehir, bu tarihten itibaren Toledo'dan sonra İslâm bilim ve kültürünün İber Yarımadası üzerinden Avrupa'ya aktarıldığı en önemli merkezlerden biri olarak öne çıktı.

III. Fernando, bu şehirlerde siyasî otorite ve toplumsal düzeni sağlamak için büyük bir gayret sarf etti. Kral, yaklaşık beş buçuk yüzyıl Müslüman şehri olarak ilmî ve kültürel gelişimini sürdüren Sevilla'nın medeni mirasından istifade etmeye yönelik müspet bir teşebbüste bulunamadan şehrin ele geçirilmesinden dört yıl sonra vefat etti. Onun yerine Kastilya-León kraliyet tacını giyen oğlu X. Alfonso, şehirdeki İslâm medeni mirasını tanıyan ve bu mirastan istifade eden geniş vizyon sahibi bir hükümdar olarak dikkat çekti.

Sevilla şehrinde canlılığını koruyan İslâm ilmî ve kültürel birikiminin değerini anlayıp bu birikimden istifade etmek için önemli adımlar atan kralın X. Alfonso olması şüphesiz ki tesadüf değildi. Babasının genç Alfonso'nun tahsiline yönelik olarak hazırlattığı *Libro de los Doze Sabios (On İki Bilge Kitabı)* adlı eserin Batı ve İslâm bilgeliği anlayışlarının harmanlanmasıyla telif edildiği tahmin edilmektedir.⁵⁰ Yahudi tarihçi Abraham ben Solomon de Torrutiel (ö. 1482), *Sefer ha-Kabbalah* adlı İbranice kroniğinde X. Alfonso'yu Orta Çağ Yahudi dünyasının gözde âlimlerinden Nahmanides'in bilgeliğine sahip bir kral olarak takdim etmektedir.⁵¹ Gençlik yıllarında Trivium ve Quadrivium gibi bilimlerde kendisini iyi bir entelektüel figür olarak geliştiren X. Alfonso, yeni dilleri öğrenmek ve farklı kültürleri tanımak konusunda son derece iştahlıydı.⁵² Kimi araştırmacılar tarafından onun Latince, Galiçyaca, Portekizce, Katalanca, Provansça, Fransızca, İbranice gibi dillerin yanı sıra Arapça öğrendiği

⁴⁷ Bernard Spolsky, *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History* (New York: Cambridge University Press, 2014), 133.

⁴⁸ Serafin Vegas Gonzalez, *La Escuela Traductores de Toledo en la Historia del Pensamiento* (Toledo: Imprenta Serrano, 1997), 83-84.

⁴⁹ Gregory B. Milton, "Jews and Finance in Medieval Iberia", *The Jew in Medieval Iberia: 1100-1500*, ed. Jonathan Ray. (Boston: Academic Studies Press, 2012), 252.

⁵⁰ Simon R. Doubleday, *The Wise King: A Christian Prince, Muslim Spain, and the Birth of the Renaissance*, (New York: Basic Books, 2015), 26; Carlos Alvar, *Traducciones y Traductores* (Madrid: Centro de Estudios Cervantinos, 2010), 73; Salvador Martinez, *Alfonso X, the Learned: A Biography* (Leiden: Brill, 2010), 76.

⁵¹ Abraham ben Solomon de Torrutiel, *Sefer ha-Kabbalah*, Çeviren Jaime Bages Tarrida (Granada: Revista del Centro de Estudios Historicos, 1922), 274.

⁵² Martinez, *Alfonso X*, 64.

yönünde iddialar ileri sürülmektedir.⁵³ Prenslik yıllarından itibaren babasının yanında Müslümanlara karşı askeri seferlere katılan Alfonso, böylece Müslümanları tanımaya başladı.⁵⁴ Kastilya tahtına çıkan seleflerinden farklı olarak o, zamanla İslâm bilim ve kültürüne büyük bir ilgi duyarak himayesinde yaşayan Müslümanların medeni mirası hakkında bilgi edinmek hususunda ciddi bir gayret gösterdi.

X. Alfonso'nun Müslümanların medeni birikimine yönelik ilgisinin ortaya çıkmasında 1243'te henüz prens iken ele geçirdiği Murcia şehrinde karşılaştığı ve farklı bilim dallarındaki derinliğine hayranlık beslediği Muhammed b. Ahmed er-Rakutî ile kurduğu diyalogun etkili olduğu düşünülmektedir. İslâm kaynaklarında kralın Murcia şehrinde Müslüman âlimle tanışıp onun entelektüel birikimine tazim ederek ona Müslüman, Hristiyan ve Yahudi öğrencilerin yetiştirileceği bir medrese inşa ettirdiği zikredilmektedir.⁵⁵ Kimi araştırmacılar daha da ileri giderek kralın Arapça öğrendiğini ve İslâm kaynaklarında İbn Sa'd Kasrı olarak zikredilen Murabitlar devrinde Murcia'daki Monteagudo Kalesi'nde⁵⁶ Müslüman âlimin rahleitedrisinden geçtiğini ileri sürmektedir.⁵⁷ X. Alfonso, İslâm bilim ve kültürüne duyduğu yoğun ilginin bir sonucu olarak sarayındaki âlimlere astronomi, astroloji, edebiyat, teoloji ve gemoloji gibi muhtelif bilimlerdeki Arapça eserleri Kastilyacaya tercüme ettirdi.⁵⁸ Bahsi geçen tercümelemlerin önemli bir kısmı Sevilla şehrinde gerçekleştirildi. Kralın bu ilgisinin bir diğer önemli sonucu da onun Sevilla şehrinde *Studium Generale* adlı İslâm bilimlerine yönelik çalışmaların yürütüleceği bir enstitü inşa ettirmesi oldu.

Sarayında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi entelektüelleri himaye eden X. Alfonso'nun teşvikiyle Arapçadan tercüme edilen bilimsel eserleri de ihtiva eden zengin bir Kastilyaca bilim literatürü ortaya çıktı. Daha önceki yıllarda İber Yarımadası'nda Latince bilim hayatında yaygın bir şekilde kabul görürken kralın Kastilyaca'nın yaygınlaşması, bilim dili olarak kabul görmesi ve Kastilyaca bilim literatürünün oluşması yönündeki gayretleri onun "Kastilyaca nesirinin yaratıcısı" olarak kabul edilmesini sağladı.⁵⁹ Onun öğrenmeye ve bilime verdiği değer, himayesinde hazırlattığı *Las Siete Partidas* adlı kanunlarda bir kralın sahip olması gereken meziyetlere dair zikredilen şu ifadelerden açıkça anlaşılmalıdır: "Bir kral bilimleri öğrenmek için istekli olmalıdır. Çünkü onlar aracılığıyla egemenlerin havasını anlayacak ve bunlarla ilgili nasıl hareket edeceğini daha iyi bilecektir. Dahası nasıl okuyacağını bilerek, sırlarını daha iyi saklayabilecek ve iyi yapamayacaklarında usta olacaktır."⁶⁰

Sevilla'nın Kastilya-León topraklarına katılmasından itibaren şehirde Arapça eserlerin tercüme yoluyla Batı dillerine aktarıldığı Toledo şehrindekine benzer bir tercüme hareketi görülmesi de gerek X. Alfonso'nun gayretleri gerekse şehirdeki Hristiyan entelektüellerin münferit bilimsel faaliyetleri Hristiyanların İslâm bilim ve kültürünü daha yakından tanımalarına katkı sağladı. 12.-13. yüzyıllarda Toledo ve İber Yarımadası'ndaki diğer şehirlerde Arapçadan Batı dillerine aktarılan eserler arasında Sevilla şehrinde yaşayan Müslüman âlimlerin çalışmaları da mevcuttu. *Kitabü't-Teysîr* adlı eseri Capualı John tarafından Latinceye tercüme edilen İbn Zühr bu âlimlerdendi.⁶¹ 13. asra gelindiğinde İslâm dünyasında yaşamış bazı Müslüman âlimlerin eserleri X. Alfonso'nun himayesinde Arapçadan Kastilyacaya tercüme edilirken bu tercüme faaliyetlerinin bir kısmının Sevilla'da gerçekleştirilmesi şehrin İslâm bilgi birikiminin Batı dünyasına taşınma sürecindeki önemini ortaya koymaktadır.

⁵³ Doubleday, *The Wise King*, 26.

⁵⁴ Martinez, *Alfonso X*, 45.

⁵⁵ Lisanüddin İbnü'l Hatîb, *el-İhâta fi Ahbâri Gırnata*, 3, thk. Yusuf Ali Tavail, (Beyrut: Darü'l-Kitabu'l-İlmiyye, 2003), 48.

⁵⁶ Julio Navarro Palazon, "Sobre Palacios Andalusies: Siglos XII-XIV", *Vivir en Palacio en la Edad Media Siglos: XII-XV*, ed. Xavier Barral i Altet. (Segovia: Caja Segovias, 2005), 116.

⁵⁷ Michael A. Conrad, "In the Shadow of Toledo, Seville, and Granada: on the Historic Significance of Murcia for the Transmission of Islamic Knowledge in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Artistic and Cultural Dialogues in the Late Medieval Mediterranean*, ed. Maria Marcos Cobaleda (Cham: Palgrave Macmillan, 2021), 154; Martinez, *Alfonso X*, 75.

⁵⁸ Leonard Patrick Harvey, "The Alfonsine School of Translators: Translations from Arabic into Castilian Produced Under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284)", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 109/1 (1977), 112-113.

⁵⁹ Juan Jose Fernandez Delgado, "Alfonso X el Sabio, Creador de la Prosa Castellana", *Toletum: boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Historicas de Toledo* 58 (2011), 85-86.

⁶⁰ Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, 36-37.

⁶¹ Donald Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, ed. Kegan Paul Trench (Londra: Trubner & Co. Ltd, 1926), 1/92.

İslâm kaynakları, şehirde yaşayan Hristiyanların İslâmî devirden itibaren Müslümanların kaleme aldıkları Arapça bilimsel eserlerden haberdar olduklarına delâlet etmektedir. Hatta bazı tarihi kayıtlar, kimi Hristiyanların bahsi geçen eserleri farklı niyetlerle satın aldıklarını zikretmektedir. 12. yüzyılda şehirde yaşayan Müslüman âlim İbn Abdûn, Müslümanları Hristiyanlar ve Yahudilere kitap satmamaları hususunda uyarıp eserinde bunun sakıncalarına ilişkin şu ifadelere yer vermektedir: “Onların kendi dinleriyle ilgili olanlar hariç Hristiyanlar ve Yahudilere bilim kitapları satılmamalıdır; çünkü onlar bilim kitaplarını tercüme ediyorlar ve bunların yazarlığını dindaşlarına ve piskoposlara dayandırıyorlar. Oysa bunlar Müslümanların çalışmalarıdır.”⁶²

İbn Abdûn'un kayıtları, 12. yüzyılda İslâm idaresi altında bulunan şehirdeki gayrimüslimlerin Müslüman âlimlerin eserlerine yönelik yaklaşımını ortaya koyarken şehrin Kastilya-León topraklarına katılmasından sonra benzer durumların yaşanmış olması muhtemeldir. Zira İbn Abdûn'un aktardığı bu türden yaklaşımların Orta Çağ Avrupası'nda Constantinus Africanus gibi bazı Hristiyanlarca benimsendiği görülmektedir.⁶³

Sevilla şehri Hristiyanların eline geçmesini takip eden yıllarda da önemli bir bilim merkezi olma hüviyetini korurken tıp, astronomi, felsefe, edebiyat ve tarih gibi alanlarda Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimler buradaki bilimsel faaliyetlerini sürdürdüler. Kastilya-León Kralı III. Fernando tarafından ele geçirildikten sonra da eğlence kültürünün merkezi olma özelliğini koruyan şehre bu yıllarda çok sayıda ozan, şair ve müzisyenin geldiği görülmektedir.⁶⁴ III. Fernando'nun askeri zaferlerini Kastilya-León topraklarında bilimsel ve kültürel faaliyetlerin gelişmesini sağlayarak taçlandıran X. Alfonso devrinde ise Sevilla, parlak bir kültür merkezi olarak öne çıktı.

X. Alfonso'nun saltanat yıllarında şehirde İslâm bilimlerine yönelik çalışmaları da kapsayan önemli telif ve tercüme faaliyetleri gerçekleştirildi. X. Alfonso'nun hazırlanmasına öncülük ettiği Portekizce-Galiçyaca olarak hazırlanan *Cantigas de Santa María (Aziz Meryem Şarkıları)*, Hz. Meryem'e adanmış Orta Çağ Avrupası'ndaki en önemli müzikal yapıtlarındandı. Bu hagiografik eser, Hristiyanlıkta kendisine büyük kutsallık atfedilen Hz. Meryem'in muhtelif mucizelerini ve birtakım tarihi olayların tasvirlerini de ihtiva etmektedir. Kralın Hz. Meryem'i takdis eden şarkı kitaplarının Sevilla Katedrali'nde saklanması ve onunla ilgili yortu günlerinde bu şarkıların söylenmesini vasiyet ettiği düşünülmektedir.⁶⁵

X. Alfonso'nun emriyle Sevilla şehrinde kaleme alınan bir diğer çalışma *Libro de Ajedrez, Dados y Tablas* adlı Kastilyaca eser idi.⁶⁶ Eser satranç, dama ve diğer masa oyunlarının kurallarını, bu oyunlara dair muhtelif bilgileri ve minyatürleri ihtiva etmektedir. Eserde Müslümanlarla Hristiyanların birlikte satranç ve diğer masa oyunlarını oynadıklarını betimleyen minyatürler, X. Alfonso çağının çok dinli ve çok kültürlü yapısını büyük ölçüde yansıtmaktadır.⁶⁷ İslâm kaynaklarında Sevilla merkezli Abbâdiler Emirliği'nde vezir olarak hizmet eden İbn Abbâd, Kastilya Kralı VI. Alfonso ile satranç oynadığı nakledilmektedir.⁶⁸ Şehrin Hristiyanların eline geçtiği devirde burada yaşayan Ebu Abbas et-Turayc adlı Müslüman bir satranç üstadının evinde satranç partisi düzenlediği ve partiye Endülüs'ten ve diğer bölgelerden Hristiyan satranç üstatlarının katıldığı düşünülmektedir.⁶⁹

Satranç oyununun Endülüs üzerinden Hristiyan İspanya topraklarına taşınarak Sevilla'da hazırlanan *Libro de Ajedrez, Dados y Tablas* gibi eserlere ilham verdiği tahmin edilmektedir. X. Alfonso himayesinde hazırlanan bir diğer önemli eser olan *Las Siete Partidas*, bu oyunun insanın ruhuna iyi geldiğini zikretmektedir.⁷⁰ X. Alfonso'nun emriyle hazırlanan oyunlar kitabında Müslüman ve Hristiyan satranç ustasını bir çadırda karşılıklı satranç oynarken tasvir eden bir minyatürdeki çadırın üstündeki

⁶² İbn Abdûn, *Risale fi'l Kadâ*, 204; Gázquez, “Studium Arabicum”, 142. Enes Şanal, *Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)*, (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 205.

⁶³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 1/191.

⁶⁴ Antonio Ballesteros Baretta, *Sevilla en el Siglo XIII* (Madrid: Establecimiento Tipografico de Juan Perez Torres, 1913), 158.

⁶⁵ Vaughan, *Muslims, Jews*, 41.

⁶⁶ Baretta, *Sevilla*, 166.

⁶⁷ Imagenes, “Patrimonical” (Erişim 19 Haziran 2022)

⁶⁸ Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fi Telhisi Ahbâri'l-Mağrib*, (Tetuan: Editora Marraqui, 1955), 92-93.

⁶⁹ Olivia Remie Constable, *To Live a Moor: Christian Perceptions of Muslim Identity in Medieval and Early Modern Spain* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018), 305.

⁷⁰ Alfonso X el Sabio, *Las Siete Partidas*, 2/40.

“iyi şanslar ve mutluluk” anlamına gelen *el-yumn ve'l-saadet* ifadesinin yer aldığı Arapça kûfi yazı, eserin hazırlanmasındaki İslâmî ilhamların olduğuna işaret etmektedir.⁷¹

2.1. Sevilla’da İlk İslâmî Araştırmalar Merkezi: Studium Generale

Sevilla’da zengin Arapça el yazmalarının mahfuz olduğu kütüphanelerin ve farklı bilim dallarında faaliyet gösteren seçkin entelektüellerin varlığı X. Alfonso’nun ilgisini çekti. Prenslik yıllarından itibaren Müslümanlarla temas halinde bulunup İslâm bilim ve kültürüne duyduğu ilgi sebebiyle Avrupalı krallar arasında mutena bir yere sahip olan kral, bu ilgisinin bir tezahürü olarak Sevilla’da Arapça eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüleceği *Studium Generale* adlı müessesenin kurulmasına öncülük etti. 28 Aralık 1254 tarihinde onun emriyle faaliyetlerine başlayan *Studium Generale*, Arapça ve Latince bilgisinin yanı sıra bu dillerin kültürünün öğretilmesi için bir merkezdi⁷² Papa VI. Alexander (ö. 1261), 1260 yılında okulun statüsünü kabul ederek papalık onayı verdi⁷³.

İlmî tecessüs ve güçlü bir entelektüel karaktere sahip olan X. Alfonso’nun İslâm kültürüne yönelik ilgisinin sonucunda ortaya çıkan bu okul, zamanla kralın üstün gayretleriyle Hristiyan İspanya topraklarındaki önemli eğitim-öğretim müesseselerinden biri hâline geldi. Kral, bu merkezde istihdam edilen âlimleri himaye ederek onların ihtiyaç duydukları kitapları ve diğer materyalleri ücretten muaf tuttu.⁷⁴

Hristiyan İspanya topraklarında daha önce Hristiyanların kurup yönettiği *Studium Generale* benzeri bir okul bulunmazken bu müessese İslâm bilim ve kültürünün Hristiyanlar arasında tanınmasına katkı sağlayan bir merkez olarak dikkat çekti. İber Yarımadası’nda Reconquista hareketinin en büyük zaferlerini kazandığı 13. yüzyılda Müslümanlardan geri alınan Endülüs şehirlerinde kurulan Arapça eğitim veren ilk müessese olmasından dolayı Sevilla şehrindeki *Studium Generale*, İber Yarımadası’nda kurulan Salamanca, Palencia ve Valladolid gibi ilk üniversitelerden farklı özelliklere sahip bir eğitim merkezi olarak kabul edilmektedir.⁷⁵ Mercedes Garcia Arenal, ilk İspanyol üniversitelerinde ders veren hocaların çoğunluğunun Hristiyan inancına mensup olduğunu ancak bu okulda başta tıp ve diğer disiplinlerde Müslüman hocaların da dersler verdiğini ileri sürmektedir.⁷⁶ İber Yarımadası’nda bu okul ile çağdaş üniversiteler arasındaki temel bir farklılık da üniversitelerde klasik bir eğitim sürdürülürken *Studium Generale*’de Arapça eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesidir.⁷⁷ Günümüzde Sevilla Üniversitesi adıyla faaliyetlerini sürdüren kurumun 1505’te Papalık onayıyla meşruluğu tanındı.⁷⁸ Sevilla *Studium Generale*, bu üniversiteden yaklaşık üç yüzyıl önce bir enstitü mahiyetinde şehirde faaliyet göstererek Hristiyan İspanya topraklarında İslâmî çalışmalara öncülük eden merkez oldu.

3. Şehirde Dönüştürülen İslâmî Yapılar

Kadim bir tarihi ve kültürel birikime sahip olan Sevilla şehrinin İslâm idaresi altında kaldığı süreçte her yönden büyük bir ilerleme kaydettiği görülmektedir. İslâmî devirde inşa edilen saraylar, camiler, hamamlar ve birtakım kamusal yapılar şehirdeki Müslümanların medeni mirasını günümüze kadar yaşatmaktadır. 9. yüzyılda Avrupa’da önemli bir askeri güç olarak ortaya çıkan Vikingler’in 844 yılında

⁷¹ Kirstin Kennedy, “Influence and Power: Arabic Iconography in Alfonso X’s Book of Chess”, ed. John Lowden vd. *Under the Influence: the Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts* (Turnhout: Brepols, 2007), 91.

⁷² Jose Vicente Niclos Albarracin, *Tres Culturas, Tres Religiones: Convivencia y Dialogo entre Judios, Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica* (Salamanca: Editorial San Estaban, 2001), 147; O’Callaghan, *The Learned King*, 133; Arenal, “Cristianos”, 41; Francisco Garcia Fitz, “El Islam Visto por Alfonso X”, *Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica: La Guerra, La Frontera y La Convivencia: XI. Congreso de Estudios Medievales* (Avila: Fundacion Sanchez Albornoz, 2009), 167; Francisco Marquez Villanueva, *el Cultural Concepti Alfonsi* (Barcelona: Edicions Bellatera, 2004), 158.

⁷³ Augusto Iyanga Pendi, *Historia de la Universidad en Europa* (Valencia: Universitat de Valencia, 2000), 123; Adeline Rucquoi, “Reyes y Universidades en la Peninsula Iberica”, *CIAN* 21/1 (2018), 27.

⁷⁴ O’Callaghan, *The Learned King*, 133.

⁷⁵ Zeitler, *Sevilla*, 180.

⁷⁶ Mercedes Garcia Arenal, “Cristianos, Moros y Judios en la Epoca de Alfonso X”, *Alfonso X: Toledo 1984* (Toledo: Museo de Toledo, 1984), 41.

⁷⁷ Ana Maria Cabo Gonzalez - Alvaro Suarez Ortiz, “Los Estudios Arabes en la Ciudad de Sevilla y en su Universidad: Una Aproximacion a su Larga Historia (Siglos XIII-XXI)”, *Philologia Hispalensis*, 31/1 (2017), 13.

⁷⁸ Francisco Aguilari Piñal, *History of the University of Seville*, (Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1991), 40.

şehre düzenlediği baskından sonra II. Abdurrahman, güvenliği sağlamak için şehrin etrafına surlar ördürdü.⁷⁹ İbnü'l Kutîyye (ö. 977), onun ayrıca şehirde cami inşa edilmesi emrettiği ve bu caminin I. Muhammed (ö. 886) devrinde tamamlandığını zikretmektedir.⁸⁰ Çok dinli toplumsal yapısıyla farklı kültürleri bünyesinde barındıran Sevilla, İslâmî devirde Endülüs'ün en önemli şehirlerinden biri olma özelliğini sürdürdü. III. Fernando'nun burayı topraklarına katmasını takip eden yıllarda şehir kraliyetin ana merkezi hâline gelip Avrupa'nın gözde kültür merkezleri arasında yer aldı.

Sevilla'nın 1248'da Kastilya-León topraklarına katılmasını takip eden dönüşüm sürecinde şehrin fatihi III. Fernando devri büyük öneme sahiptir. Zira o, şehirde Müslümanlardan kalan önemli tarihi yapıları dönüştürüp şehrin Hristiyanlaştırılmasına hizmet etti. Sevilla'nın Hristiyan idaresi altına girmesini takip eden yıllarda şehirde İslâmî devirden kalan ve bu yıllardan itibaren farklı amaçlarla kullanılan tarihi yapılar çalışmada ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır.

3.1. İşbîliye Ulu Camii-Sevilla Katedrali

İşbîliye'nin Hristiyan şehrine dönüştürülmesi için atılan en önemli adımlardan biri şüphesiz Muvahhidler devrinde Halife Ebû Ya'kûb Yusûf tarafından 1171'te inşa ettirilen İşbîliye Ulu Camii'nin katedrale, minaresinin ise bugün *Giralda* adıyla bilinen çan kulesine dönüştürülmesi oldu.⁸¹ Bu dönüşüm şehrin dinî yapısında önemli bir değişiklik olarak dikkat çekmektedir. Müslüman tarihçi Makkarî (ö. 1632), Muvahhidler devrinde inşa edilen Giralda'nın özelliklerine dair şunları zikretmektedir: "İşbîliye hakkında yazan yazarlar tarafından anlatılan sanat eserleri ve görkemli binalar çeşitlidir. Ancak en şaşırtıcı olanı tartışmasız Yakub el-Mansur devrinde inşa edilen büyük camiye bağlı kuledir. Onun şهادetine göre bu eserin mimari yönden dünyada eşi benzeri yoktur."⁸²

Minareye dair bilgiler sunan bir diğer tarihçi İbn Sâhibüssalât (ö. 1198), yapının sanatının olağanüstü ve manzarasının hayranlık uyandırıcı olduğunu zikrederken minarenin Endülüs'te bulunan diğer minarelerden daha üstün özelliklere sahip olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ Şehrin Hristiyanların eline geçmesiyle cami de günümüzde Sevilla Katedrali olarak bilinen kiliseye dönüştürüldü.

Sevilla Katedrali, Orta Çağ'da İber Yarımadası'nda kültürler arası yoğun etkileşimi gözler önüne seren önemli tarihi yapılara ev sahipliği yapmaktadır. Bu yapıların başında katedralin içinde bulunan III. Fernando'nun dört dilli mezar taşı gelmektedir. Arapça, Kastilyaca, Latince ve İbranice ifadelerin yer aldığı bu mezar taşı o yıllarda Kastilya-León Krallığı'nın çok dinli ve çok kültürlü yapısını en iyi yansıtan tarihi şahitlerin başında gelmektedir. X. Alfonso tarafından babasının hatırasını yaşatmak amacıyla dikilen eşine az rastlanan mezar taşının dört farklı dildeki metinlerinde benzer ifadeler yer verilmektedir. Arapça kitabede III. Fernando'nun ölüm yılının hicri olarak da yer alması son derece dikkat çekicidir.⁸⁴ Kastilyaca kitabede ise şu ifadeler yer verilmektedir:

*"Kastilya, Toledo, León, Galicia, Sevilla, Cordoba, Murcia ve Jaen'in efendisi, tüm İspanya'yı fetheden, en sadık, en doğru, en açık sözlü, en güçlü, en süslü, en şanlı, en hoşgörülü, en alçakgönüllü, tanrıdan en çok korkan ve ona en çok hizmet eden, düşmanlarını yenip yok eden, tüm dostlarını övüp onurlandıran ve tüm İspanya'nın başkenti olan Sevilla şehrini fetheden ve çağımızda 1252 yılının Mayıs ayının son günü burada vefat eden en onurlu Kral Fernando burada medfundur."*⁸⁵

Bu mezar taşı, Kastilya-León Kralı X. Alfonso'nun kendi idareleri altındaki farklı unsurların dillerine ve kültürlerine saygı duyup benimsediğini gösteren canlı bir şahittir. Zira kralın saltanat

⁷⁹ İbnü'l-Kütîyye, *Târîhu*, 100.

⁸⁰ İbnü'l-Kütîyye, *Târîhu*, 99.

⁸¹ Matthias Maser, "Conquered Cities: Continuity and Transformation of Urban Structures in the Castilian Reconquista Territories (11th-14th Centuries)-Toledo and Seville", *The Power of Cities: The Iberian Peninsula from Late Antiquity to the Early Modern Period*, ed. Sabine Panzram. (Leiden: Brill, 2019), 213.

⁸² Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1, 56-57.

⁸³ İbn Sâhibüssalât, *Târîhi'l-men bi'l-imâme*, Çeviren Ambrosio Huici Miranda (Valencia: Anubar, 1969), 200.

⁸⁴ Tom Nickson, "Remembering Fernando Multilingualism in Medieval Iberia", *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 180.

⁸⁵ Balandalus, "Ballan" (Erişim tarihi 7.12.2024)

yıllarında Müslümanların ve Yahudilerin kültürlerinden ve bilimsel miraslarından istifade etmek adına gösterdiği gayret, bu durumu desteklemektedir.

3.2. Alcazar Sarayı

Sevilla şehrinde İslâm medeni mirasının Hristiyanlar tarafından devralındığı alanlardan biri de sanat ve mimariydi. 712’de fethedildikten sonra klasik bir İslâm şehri olarak kurulup yüzyıllar boyunca gelişimini sürdüren şehirde cami, saray ve hamam gibi mimari yapıların inşa edildiği görülmektedir. Bu yapılardan bir kısmı şehrin Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra büyük bir dönüşüme sahne oldu. Bu dönüşümün en belirgin görüldüğü yapıların başında İslâmî devirde Müslüman hükümdarlara ev sahipliği yapan Alcazar Sarayı gelmekteydi.

Sarayın inşa edildiği mevkide daha önceki yıllarda Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurahman (ö. 961) tarafından şehirdeki eski bazilikanın üzerine *Darü’l İmare* adlı bir yapı inşa edilirken bu yapı zamanla genişletilerek sarayın nüvesini teşkil etti.⁸⁶ Alcazar Sarayı, Endülüs coğrafyasında neşvünema bulan İslâm mimari ve sanatının Hristiyan-İspanyol sanatı üzerindeki etkisini en sarih şekilde gösteren tarihi yapıların başında gelmektedir. Hristiyanların buraya verdikleri Alcazar adı, Arapça “küçük saray, köşk” anlamına gelen *el-kasr* kelimesinin İspanyolca’ya dönüştürülmüş halidir. Muvahhidler devrinde Halife Ebû Ya’kûb Yusûf’un (ö. 1199) emriyle Toledolu mimar Calubî’ye inşa ettirilen saray, elçi kabullerinin gerçekleştirildiği salonlar, havuzlar ve muhtelif avlulardan meydana gelmektedir.⁸⁷

Şehrin Kastilya-León topraklarına katılmasını takip eden yıllarda X. Alfonso ve diğer krallar tarafından saraya yapılan eklemelerde İslâmî esintiler görülmektedir. Başta X. Alfonso olmak üzere Kastilya-León krallarının bir süre İslâmî dönemden kalma bu kompleks yapıda ikamet etmeleri son derece dikkat çekicidir. Alcazar Sarayı’nda kralın bazı bilimsel eserleri burada telif ettirdiği tahmin edilen *scriptorium* adlı yazıhanenin bulunduğu düşünülmektedir.⁸⁸

Zalim (el-Cruel) lakabıyla maruf olan Kastilya-León Kralı I. Pedro’nun 1334 ile 1369 yıllarını kapsayan saltanat yıllarında Benî Ahmer Devleti hükümdarı V. Muhammed tarafından gönderilen mimar ve ustalar tarafından sarayda birtakım düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.⁸⁹ Sarayın duvarlarındaki bazı kitabelerde I. Pedro’ya hitaben kaleme alınmış dualar yer almaktadır. Bu dualardan birinde şu ifadelere yer verilmektedir: “Efendimiz Sultan Don Pedro’ya şükürler olsun, Tanrı yardımcısı olsun.”⁹⁰

Alcazar Sarayı’nda Kastilya-León Kralı I. Pedro devrinde yapılan eklemelerde Orta Çağ Hristiyan sanatında eşine az rastlanır bir şekilde Roman dilinde ifadelerin yer aldığı kûfi yazı stili kullanıldığı görülmektedir.⁹¹ Sarayın farklı bölümlerindeki kitabelerde yer alan ifadeler Hristiyan ve İslâm sanatının iç içe geçmişliğini gösteren veciz örnekler sunmaktadır. Sarayın *Salon de Media Naranja* adlı salonunda yer alan kitabede yapının tamamlandığı tarih hem miladi hem de hicri olarak yer almaktadır.⁹² Bu durum, I. Pedro’nun Müslüman ya da İslâm sanatına aşina Hristiyan mimarları ve ustaları hizmetinde çalıştırdığına delâlet etmektedir.

Bir süre Kastilya-León krallarına ev sahipliği yapan Alcazar Sarayı, bu yıllarda İber Yarımadası ve ötesinden çok sayıda elçiyi ağırladı. I. Pedro devrinde sarayı ziyaret edenler arasında Benî Ahmer Devleti’nin elçisi sıfatıyla Sevilla’yı ziyaret eden İbn Haldûn da yer almaktaydı.⁹³ I. Pedro, ataları bu şehrin yerlisi olan İbn Haldûn’u ihtiramla karşılayıp ona şehirde kalmasını ve atalarından kalan mülkleri

⁸⁶ Pablo Manuel Santos Breval, *Cementerios de Sevilla: una Vision de la Ciudad Medievo (VIII-XV)* (Sevilla: Preambulo, 2020), 147.

⁸⁷ Sargon Erdem, “Alcazar”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/469.

⁸⁸ Ana Ruiz Rodriguez, “Alfonso X y Sevilla: Scriptorium y Fuentes Musicales”, *Toletum: boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Historicas de Toledo* 2 (2022), 270.

⁸⁹ Erdem, “Alcazar”, 469.

⁹⁰ Julie Marquer, “El poder escrito: problemáticas y significación de las inscripciones arábigas de los palacios de Pedro I de Castilla (1350-1369)”, *Anales de Historia del Arte* 23/3 (2003), 504.

⁹¹ Marquer, “El poder”, 507-508.

⁹² Marquer, “El poder”, 508.

⁹³ Süleyman Uludağ, “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/539.

kendisine vermeyi teklif ettiyse de Müslüman filozof bu teklifi kabul etmeyerek elçilik vazifesini tamamladıktan sonra Gırnata'ya geri döndü.⁹⁴

3.3. Şehirdeki Diğer Yapılar

Sevilla'da Müslümanlar tarafından inşa edilen ve şehrin Kastilya-León topraklarına katılmasından sonra Hristiyanlar tarafından kullanılmaya devam edilen tarihi yapılarından biri de Torre del Oro (*Altın Kule*) oldu. 1220-1221 yılları arasında şehrin Muvahhidler'e bağlı Müslüman idarecisi Ebu'l-Ula tarafından inşa ettirilen yapının liman ve tersanenin yer aldığı bölgenin korunması gibi fonksiyonları bulunmaktaydı.⁹⁵ Anonim bir kronik olan *Cronica de Castilla*'da deniz kenarına inşa edilen bu kulenin zarif ve harikulade bir yapı olduğunu zikredilmektedir.⁹⁶ Şehrin Hristiyanların eline geçtiği 13. yüzyılda kaleme alınan *Estoria de España* ise bu kuleyi nehrin kenarında konumlanan incelikli ve harikulade bir yapı olarak tasvir etmektedir.⁹⁷

Şehirdeki Müslümanların 9. yüzyılda inşa ettiği camilerden olan İbn Adabbas Camii de sonraları Salvador Kilisesi'ne dönüştürülen bir dinî yapıdır.⁹⁸ Himyerî, mimari yönden üstün özelliklere sahip olduğunu ifade ettiği bu caminin II. Abdurrahman tarafından inşa ettirildiğini zikretmektedir.⁹⁹ Bu caminin kendi devrinde şehrin en büyük camisi olduğu bilinmektedir.¹⁰⁰ Şehrin III. Fernando tarafından ele geçirilmesini takip eden süreçte dönüştürülen başka camiler de bulunmaktaydı. X. Alfonso'nun şehirdeki bazı camilerin kullanım hakkını kiliseye devrettiği bilinmektedir.¹⁰¹ Sevilla'da Hristiyan hâkimiyetinin kurulduğu yıllara ait *Libro de Repartimiento de Sevilla* adlı yönetmelikle şehir arazisi belli zümre ve kişiler arasında taksim edildi. Bu vesikada yer alan kayıtlardan X. Alfonso devrinde şehirdeki üç caminin Yahudilere tahsis edilerek sinagoga dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁰² Bahsi geçen camilerin bir kısmının bazı durumlarda kamusal alanlara dönüştürüldüğü durumlar da mevcuttu. 1261 yılında X. Alfonso'nun şehirde bulunan bir camiye adli faaliyetlerin sürdürüleceği bir binaya dönüştürmesi buna iyi bir örnektir.

SONUÇ

Orta Çağ tarihi boyunca İber Yarımadası'nın en önemli şehirlerinden biri olma özelliğini sürdüren Sevilla, 712-1248 yılları arasında kapsayan süreçte Endülüs Emevî Devleti, Abbadîler, Murabıtlar ve Muvahhidler gibi Müslüman devletler tarafından idare edildi. Antik devirden itibaren dinî ve kültürel yönüyle öne çıkan şehir, İslâm hâkimiyeti altında çok dinli ve çok kültürlü yapısıyla Endülüs'ün en gözde bilim merkezlerinden biri hâline geldi. İslâmî devirde İbnü'l-Avvâm, İbn Zühr, İbn Bâcce ve İbn Rüşd gibi sadece Endülüs'te değil Orta Çağ İslâm dünyasında şöhret kazanan önemli âlimler, bilimsel faaliyetleriyle şehirde canlı bir entelektüel hayatın sürdürülmesinde önemli bir rol oynadılar. Sevilla'nın 1248 yılında Kastilya-León Krallığı'na katılması şehrin siyasî, sosyal, kültürel ve dinî yönden büyük bir değişim ve dönüşüme sahne olacağı yeni bir devrin başlangıcı oldu.

Sevilla'yı ele geçirerek büyük bir zafer elde eden III. Fernando, şehrin bir Hristiyan şehri hüviyetine kavuşması için İşbiliye Ulu Camii'nin katedrale dönüştürülmesi gibi önemli adımlar attı. Kral, şehrin krallık topraklarına katılmasından dört yıl sonra vefat edince kraliyet tacını giyen X. Alfonso, babasından geniş topraklara sahip güçlü bir krallığın yanı sıra Sevilla gibi yeni ele geçirilen şehirlerdeki Müslümanların medeni mirasını da devraldı. İslâm bilim ve kültürüne duyduğu büyük ilgi onun kültürel siyasetini şekillendirdi. İslâm dünyasında kaleme alınan ve yeni ele geçirilen Endülüs şehirlerinde bulunan bilimsel eserleri Arapçadan Kastilyacaya tercüme ettiren X. Alfonso, bununla da

⁹⁴ Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History* (Londra: The University of Chicago Press, 1971), 41.

⁹⁵ Luis Jose Garcia Pulido, "La Torre del Oro", *Obras Singulares de la Arquitectura y la Ingenieria en España*, ed. Tomas Abad Balbao (Madrid: Fomento de Construcciones y Contratas, 2004), 86.

⁹⁶ *Cronica de Castilla*, ed. Patricia Rochwert-Zuili (Paris: Open Edition Books, 2010), 352.

⁹⁷ Alfonso X el Sabio, *Estoria de España*, 768.

⁹⁸ Juan Luis Trillo de Leyna, *Sevilla: Fragmentacion de la Manzana* (Sevilla: Universidad de Sevilla Consejeria de Obras Publicas y Transportes, 1992), 75.

⁹⁹ Himyerî, *Ravzû'l-Mitar*, 50-51.

¹⁰⁰ Manuel Andres Hurtado Garcia, *The Royal Alcazar of Seville* (Sevilla: Pigmalion, 2023), 20.

¹⁰¹ Heather L. Ecker, "The Conversion of Mosques to Synagogues in Seville: the Case of the Mezquita de la Juderia", *Visual Culture of Medieval Iberia* 36/2 (1997), 191.

¹⁰² O'Callaghan, *The Learned King*, 109.

yetinmeyip Sevilla şehrinde *Studium Generale* adlı enstitüyü kurdu. Arapça ve İslâm bilimlerine yönelik çalışmaların yürütüldüğü bu enstitü, Hristiyanlar tarafından Avrupa'da kurulan türünün belki de ilk örneğiydi. Enstitü, bu yönüyle kendisinden kısa bir süre sonra Murcia şehrinde kurulan *Studium Arabicum et Hebraicum* gibi Arapça eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü okullara öncülük etti.

Sevilla şehrinde Müslümanlardan tevarüs eden ilmî ve kültürel birikim, bu tarihten itibaren telif ve tercüme faaliyetlerini de kapsayan farklı kanallar aracılığıyla Hristiyanlar tarafından devralındı. İslâmî devirde Sevilla'da neşvünema bulan İslâm sanat ve mimarisi de şehrin Hristiyanların eline geçmesinden sonra Hristiyan sanatıyla mezcedilerek yeni bir forma kavuştu. Hristiyanlar tarafından taklit edilen Endülüs-İslâm sanatı, gerek şehirdeki kiliselerin inşa aşamasında dinî mimaride, gerek Alcazar Sarayı'na Hristiyanlar tarafından yapılan eklemelerde görüldüğü gibi saray mimarisinde müşahhas örneklerini gösterdi. Müslümanlardan Hristiyanların eline geçtiği 13. yüzyılda Sevilla, siyasî, sosyal, dinî ve kültürel alanlarda köklü bir değişime sahne olurken bu devirde gerçekleştirilen bilimsel faaliyetler ise şehrin İslâm bilim ve kültürünün Avrupa'ya taşındığı önemli merkezlerden biri olarak öne çıkmasını sağladı.

KAYNAKÇA

- Abdülvâhid el-Merrâkûşî. *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbârî'l-Mağrib*. 4 cilt. Tetuan: Editora Marraqui, 1955.
- Abraham ben Solomon de Torrutiel, *Sefer ha-Kabbalah*, Çeviren Jaime Bages Tarrida. Revista del Centro de Estudios Historicos: 1922.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Beni Zühr". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2020), 137-151.
- Aguliar Piñal, Francisco. *History of the University of Seville*. Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1991.
- Albarracin, Jose Vicente Niclos. *Tres Culturas, Tres Religiones: Convivencia y Dialogo entre Judios, Cristianos y Musulmanes en la Peninsula Iberica*. Salamanca: Editorial San Estaban, 2001.
- Alfonso X el Sabio. *Las Siete Partidas*. 4 cilt Imprenta Real: 1807.
- Alfonso X el Sabio *Estoria de España*. Madrid: Bailly-Bailliere e Hijos, 1906.
- Ahbâru Mecmua*, Çeviren David James. New York: Routledge, 2012.
- Azar, Henry A. *The Sage of Seville: Ibn Zuhr His Time, and His Medical Legacy*. New York: The American University in Cairo Press, 2008.
- Balbas, L. Torres. *Ciudades Hispano-Musulmanas*. Madrid: Instituto Hispano-Arabe de Cultura, 1971.
- Ballesteros, Antonio. *Sevilla en el Siglo XIII*. Madrid: Establecimiento Tipografico de Juan Perez Torres 1913.
- Barney, Stephen A. vd. *The Etymologiae of Isidore of Seville*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Breal, Pablo Manuel Santos. *Cementerios de Sevilla: una Vision de la Ciudad Medievo (VIII-XV)*. Sevilla: Preambulo, 2020.
- Bosworth, Clifford Edmund. *Historic Cities of the Islamic World*. Leiden: Brill, 2007.
- Cabo Gonzalez, Ana Maria- Suarez Ortiz, Alvaro. "Los Estudios Arabes en la Ciudad de Sevilla y en su Universidad: Una Aproximacion a su Larga Historia (Siglos XIII-XXI)". *Philologia Hispalensis* 31/1 (2017), 10-36.
- Campbell, Donald. *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*. ed. Kegan Paul. New York: Trubner & Co. Ltd, 1926.
- Chalmeta, Pedro. "Kûmis". *The Encyclopaedia of Islam* 5/376-378. Leiden, 1986.

- Chejne, Anwar G. *Historia de España Musulmana*. Madrid: Catedra, 1993.
- Conrad, Michael A. "In the Shadow of Toledo, Seville, and Granada: on the Historic Significance of Murcia for the Transmission of Islamic Knowledge in the Twelfth and Thirteenth Centuries". *Artistic and Cultural Dialogues in the Late Medieval Mediterranean*. ed. Maria Marcos Cobaleda. 143-162. Cham: Palgrave Macmillan (2021).
- Constable, Olivia Remie. *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula 900-1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Constable, Olivia Remie. *To Live a Moor: Christian Perceptions of Muslim Identity in Medieval and Early Modern Spain*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018.
- Crónica de Castilla*. ed. Patricia Rochwert-Zuili. Paris: Open Edition Books, 2010.
- Doubleday, Simon R. *The Wise King: A Christian Prince, Muslim Spain, and the Birth of the Renaissance*. New York: Basic Books, 2015.
- Echevarria, Ana. "Islamic Influence on Christian Legislation in the Kingdom of Castile". *Journal of Medieval History* 45/3 (2019), 301-315.
- el-Ubûdî, Câsîm "İşbiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Erdem, Sargon. "Alcazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Fernandez Delgado, Juan Jose. "Alfonso X el Sabio, Creador de la Prosa Castellana". *Toletum: boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Historicas de Toledo* 58 (2011), 85-105.
- Fitz, Francisco Garcia. "El Islam Visto por Alfonso X". *Cristianos y Musulmanes en la Península Iberica: La Guerra, La Frontera y La Convivencia: XI. Congreso de Estudios Medievales*. 393-402. Avila: Fundacion Sanchez Albornoz, 2009.
- Garcia Arenal, Mercedes. "Cristianos, Moros y Judios en la Epoca de Alfonso X", *Alfonso X: Toledo 1984*. 31-48. Toledo: Museo de Toledo, 1984.
- Garcia Pulido, Luis Jose. "La Torre del Oro", *Obras Singulares de la Arquitectura y la Ingenieria en España*. ed. Tomas Abad Balbao. 86-87, Madrid: Fomento de Construcciones y Contratas, 2004.
- Garcia Sanjuan, Alejandro. "Jews and Christians in Almoravid Seville as Portrayed by the Islamic Jurist Ibn Abdun", *Medieval Encounters* 14 (2008), 78-98.
- Gonzalez Jimenez, Manuel vd. *Sevilla en tiempos de Alfonso X el Sabio*. Sevilla: Biblioteca de Temas Sevillanos: 2000.
- Harvey, Léonard Patrick. "The Alfonsine School of Translators: Translations from Arabic into Castilian Produced Under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284)". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* 109/1 (1977), 109-117.
- Heather L. Ecker. "The Conversion of Mosques to Synagogues in Seville: the Case of the Mezquita de la Juderia". *Visual Culture of Medieval Iberia* 37/2 (1997), 190-207.
- Hurtado Garcia, Manuel Andres. *The Royal Alcazar of Seville*. Madrid: Pigmalion, 2023.
- Iyanga Pendi, Augusto. *Historia de la Universidad en Europa*. Valencia: Universitat de Valencia, 2000.
- İbn Abdûn. *Risale fi'l Kadâ ve'l-Hisbe*. Çeviren Emilio Garcia Gomez- E. Levi Provencal. Sevilla: Biblioteca de Temas Sevillanos, 1981.
- İbn Abdülmünim Himyerî. *Ravzü'l-Mitar*. Çeviren Maestro Gonzalez. Valencia: Anuabar, 1963.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. Çeviren Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- İbn Hayyân. *el-Muktebes min Enbai Ehli'l Endelüs*. thk. Mahmud Ali Mekki. Kahire: Vezaret-i Evkaf: 1994.

- İbnü'l-Kûtiyye. *Târîhu iftîâtîhil-Endelüs*. Çeviren David James. Londra, New York: Routledge, 2009.
- İbn Sâhibüssalât. *Tarihi 'l-men bi'l-imâme*. Çeviren Ambrosio Huici Miranda. Anubar: 1969. Imagenes, "Patrimonical" (Erişim 19 Haziran 2022).
- Karlığa, Bekir. "İbn Rüşd". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/257-288. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kennedy, Kirstin. "Influence and Power: Arabic Iconography in Alfonso X's Book of Chess". *Under the Influence: the Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*. ed. John Lowden vd. 89-96. Turnhout: Brepols, 2007.
- Kries, Douglas. "Music, Poetry, and Politics in Averroes's Commentary on Plato's Republic". *Plato's Republic in the Islamic Context*. ed. Alexander Orwin. 87-110. Rochester: University of Rochester Press 2022.
- Lisanüddin İbnü'l Hatîb. *el-İhâta fi Ahbâri Gırnata*, thk. Yusuf Ali Tavit. 4 cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabu'l-İlmiyye, 2003.
- Mahdi, Muhsin. *Ibn Khaldun's Philosophy of History*. Chicago: The University of Chicago Press, 1971.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu 't-tib min ğusni 'l-Endelüsi 'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisanüddin İbnü'l-Hatîb* thk. Reinhart Dozy vd., 1. Leiden: Brill, 1861.
- Mariana, Juan de. *Historia General de España*. Clasicos de Hispania: 2014.
- Marin Guzman, Roberto. "Unity and Variety in Medieval Muslim Society: Ethnic Diversity and Social Classes in Muslim Spain (711-1090)". *Cultural Symbiosis in al-Andalus*. ed. Sanaa Osseiran. 91-106. Beyrut: UNESCO Regional Office for Education in the Arab States (2004).
- Martínez Gázquez, José. "Studium Arabicum et Hebraicum en Murcia". *Francesco D'assisi e al-Malik al-Kamil*. ed. Giuseppe Buffon - Sara Muzzi. 13-22. Milano: Edizioni Terra Santa-Universita Antonionum (2020).
- Martinez, Salvador. *Alfonso X. The Learned: A Biography*, Leiden: Brill, 2010.
- Marquer, Julie. "El poder escrito: problemáticas y significación de las inscripciones arábes de los palacios de Pedro I de Castilla (1350-1369)". *Anales de Historia del Arte* 23/2 (2003), 499-508.
- Marquez Villanueva, Francisco. *el Cultural Concepti Alfonsi*. Bellatera: Edicions Bellatera, 2004.
- Maser, Matthias. "Conquered Cities: Continuity and Transformation of Urban Structures in the Castilian Reconquista Territories (11th-14th Centuries)-Toledo and Seville". *The Power of Cities: The Iberian Peninsula from Late Antiquity to the Early Modern Period*. ed. Sabine Panzram. 201-246. Leiden: Brill (2019).
- McVaugh, Michael vd. *The Regimen Sanitatis of "Avenzoar": Stages in the Production of a Medieval Translation*. Leiden: Brill, 2019.
- Milton, Gregory B. "Jews and Finance in Medieval Iberia". *The Jew in Medieval Iberia: 1100-1500*. ed. Jonathan Ray. 257-286. Boston: Academic Studies Press, 2012.
- Navarro Palazon, Julio. "Sobre Palacios Andalusíes: Siglos XII-XIV". *Vivir en Palacio en la Edad Media Siglos: XII-XV*. ed. Xavier Barral i Altet. 111-144. Segovia: Caja Segovias, 2005.
- Nickson, Tom. *Toledo Cathedral: Building Histories in Medieval Castile*. The Pennsylvania State University Press: 2015.
- Nickson, Tom. "Remembering Fernando Multilingualism in Medieval Iberia". *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*. 170-186. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- O'Callaghan, Joseph F. *The Learned King: The Reign of Alfonso X of Castile*. University of Pennsylvania Press: 1993.
- Ruiter, Michael. "Alfonso X of Castile: Alfonso the Tolerant". *Constellations* 4/2 (2013), 308-317.

- Ruiz Rodriguez, Ana. "Alfonso X y Sevilla: Scriptorium y Fuentes Musicales". *Toletum: boletin de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Historicas de Toledo* 2 (2022), 263-292.
- Sâid el-Endelüsî. *Tabakatü'l-Ümem*. Çeviren Ramazan Şeşen. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 2014.
- Scheidlin, Raymond P. "al-Mutamid İbn Abbad", *Encyclopedia of Arabic Literature*. ed. Julie Scott Meisami- Paul Starkey. 558 (London: Routledge, 1998).
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: 2008.
- Smith, Colin. *Christians and Moors in Spain*, Aris&Philips: 1989.
- Spolsky, Bernard. *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*. Cambridge University Press: 2014.
- Stone, Gregory, B., "Ramon Llull". *The Literature of al-Andalus*, ed. Maria Rosa Menocal vd. 345-357. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Stroumsa, Sarah. *Andalus and Sefarad: on Philosophy and its History in Islamic Spain*. Princeton University Press: 2019.
- Szpiech, Ryan. *Conversion and Narrative: Reading and Religious Authority in Medieval Polemic*. University of Pennsylvania Press: 2013.
- Şanal, Enes. *Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)*, İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Şanal, Enes, "Geç Ortaçağ'da Katalan Âlimlerin İslâm Tasavvuru ve Misyonerlik Faaliyetleri". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 92 (2023), 91-115.
- Şerîf İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştak*, Çeviren Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Trillo de Leyna, Juan Luis. *Sevilla: Fragmentacion de la Manzana*. Universidad de Sevilla Consejeria de Obras Publicas y Transportes: 1992.
- Uludağ, Süleyman. "İbn Haldûn". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/538-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Valencia, Rafael. "Islamic Seville: Its Political, Social and Cultural History". *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Salma Khadra Ceyyusi. 136-148. Leiden: Brill, 1992.
- Vaughan, Laura Elaine. *Muslims, Jews and Christians in Medieval Muslim Seville: (711-1248 CE) Perceiving Artistic Expressions as Signs of Acculturation*. Oregon: University of Oregon, The School of Music and the Honors College, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Vegas Gonzalez, Serafin. *La Escuela Traductores de Toledo en la Historia del Pensamiento*. Toledo: Imprenta Serrano, 1997.
- Vila, Jacinto Bosch. *La Sevilla Islamica, 712-1248*. Sevilla: Publicaciones de Universidad de Sevilla, 1988.
- Yavuz, Mehmet Ali. "Endülüs'te Siyaset-Ekonomi İlişkisi: Ticarî Hayatın Gerileme Süreci". *İSTEM* 41 (2023), 139-158.
- Qabawa, Fakhr ed-Din. "İbn Usfür el-İşbîlî". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Wright, Owen. "Music in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Selma Hadra el-Ceyyusi. 555-579. Leiden: Brill, 1992.